

РАЦЫЯНАЛЬНЫЯ ВЫРАЗЫ

§ 1. Рацыянальны дроб

1.1. Знайдзіце значэнне мнагачлена $3x^3 - 2x^2 + x - 3$ пры:

- а) $x = 1$;   б) $x = -1$.

1.2. Сярод выразаў $a^4 + 2a^3 - 7$; $\frac{x^2}{4}$; $b - c$; 5 ; $x : (y - 1)$; $m^2 - 7m$; y^4 выберыце:

- а) адначлены;   б) мнагачлены.

1.3. Знайдзіце абсяг вызначэння выразу:

- а) $3 : (x - 8)$;   б) $5 : (x^2 + 7x)$;
 в) $(2x - 1) : (x^2 - 36)$;   г) $2 : (x^2 + 1)$.

Разгледзім задачу. Турысты за першы дзень праплылі на лодцы па цячэнні ракі m км, а за другі — на 6 км больш. Колькі часу працягвалася ўсё падарожжа, калі ўласная скорасць лодкі роўна $v \frac{\text{км}}{\text{г}}$, а скорасць цячэння ракі — $2 \frac{\text{км}}{\text{г}}$?

Рашэнне. Паколькі за два дні турысты пераадолелі $(2m + 6)$ км па цячэнні ракі, а скорасць руху лодкі па цячэнні ракі роўна $(v + 2) \frac{\text{км}}{\text{г}}$, то час, затрачаны на ўвесь шлях, роўны $(2m + 6) : (v + 2)$ г. Дзель $(2m + 6) : (v + 2)$ можна запісаць у выглядзе дробу $\frac{2m + 6}{v + 2}$.

Адказ: $\frac{2m + 6}{v + 2}$ г.

Пры рашэнні гэтай задачы атрымалі дроб, у лічніку і назоўніку якога запісаны мнагачлены. Такі дроб называецца рацыянальным.

Азначэнне. Дроб, лічнік і назоўнік якога — мнагачлены, называецца **рацыянальным дробам**.

Напрыклад, выразы $\frac{a - b}{a + b}$; $\frac{x^2 - 1}{x^3 + 7}$; $\frac{y - 6}{y}$; $\frac{m}{n}$; $\frac{c + 2d}{15}$; $\frac{8}{11}$ з'яўляюцца рацыянальнымі дробамі.

Рацыянальны дроб з'яўляецца рацыянальным выразам.

Выразы, якія складаюцца з лікаў, зменных з дапамогай дзеянняў складання, аднімання, множання, дзялення, узв'язаныя

дзе n — натуральную ступень, называюць **рацыянальнымі выразамі**.

Калі рацыянальны выраз не змяшчае дзялення на выраз са зменнымі, то ён называецца **цэлым рацыянальным выразам**.

Напрыклад, выразы $2x^2y$; $(2+a)(-3d)$; $4x^2-1$; $\frac{5a}{3}-1$ з'яўляюцца цэлымі рацыянальнымі выразамі.

Рацыянальны выраз, які змяшчае дзяленне на выраз са зменнымі, называюць **дробавым рацыянальным выразам**.

Напрыклад, выразы $\frac{x+3}{y-2}$;
 $\frac{5}{ab}$; $\frac{4x^2-y}{2x^2-3x+1}$; $\frac{1}{a}-2,5$; $\frac{2m}{n^2+4}$

з'яўляюцца дробавымі рацыянальнымі выразамі, паколькі змяшчаюць (акрамя дзяленняў складання, аднімання, множання) дзяленне на выраз са зменнымі.

Сувязь паміж паняццямі «рацыянальны дроб», «цэлы рацыянальны выраз» і «дробавы рацыянальны выраз» ілюструе рысунак 1.

Цэлыя рацыянальныя выразы маюць сэнс пры любых значэннях зменных, якія ўваходзяць у іх.

Напрыклад, абсягам вызначэння выразу $9x^3-4x^2-1$ з'яўляецца мноства ўсіх рэчаісных лікаў.

Цэлыя рацыянальныя выразы

$$8a^3b; x^2 - y^4; (a - b)^2;$$

$$\frac{m-n}{5}; (x-y):3;$$

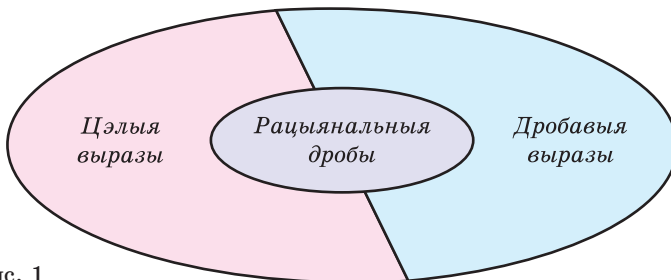
$$x + \frac{x^3-1}{12}$$

Дробавыя рацыянальныя выразы

$$\frac{6}{x-9}; \frac{m}{n}; 5 + \frac{x^2-1}{2x+3};$$

$$\frac{15}{x^2-y^2} + \frac{6}{x}$$

Рацыянальныя выразы

Рыс. 1

Дробавыя рацыянальныя выразы маюць сэнс пры ўсіх значэннях зменных, акрамя тых, што ператвараюць назоўнікі дробаў у нуль.

Напрыклад, выраз $8x - \frac{6}{x+5}$ пры $x = -5$ не мае сэнсу, паколькі пры $x = -5$ назоўнік дробу $\frac{6}{x+5}$ ператвараецца ў нуль. Значыць, дадзены выраз мае сэнс пры ўсіх значэннях зменнай, акрамя -5 .

Рацыянальны дроб $\frac{4}{a^2-36}$ мае сэнс пры любых значэннях зменнай, акрамя лікаў -6 і 6 , паколькі пры $a = -6$ і пры $a = 6$ назоўнік дробу ператвараецца ў нуль.

Абсягам вызначэння рацыянальнага дробу з'яўляецца мноства ўсіх значэнняў зменных, што ўваходзяць у яго, акрамя тых, што ператвараюць яго назоўнік у нуль.

Прыклад. Знайдзіце абсяг вызначэння рацыянальнага дробу:

а) $\frac{5x}{x-4}$;   б) $\frac{6y-1}{y(y+8)}$;   в) $\frac{7a-4}{a^2+9}$.

Рашэнне. а) Абсягам вызначэння рацыянальнага дробу $\frac{5x}{x-4}$ з'яўляецца мноства ўсіх рэчаісных лікаў, акрамя ліку 4 , паколькі пры $x = 4$ назоўнік дробу ператвараецца ў нуль. Можна запісаць: $x \in (-\infty; 4) \cup (4; +\infty)$.

б) Знайдзем, пры якіх значэннях зменнай назоўнік дробу $\frac{6y-1}{y(y+8)}$ ператвараецца ў нуль. Для гэтага рэшым ураўненне $y(y+8) = 0$. Каранямі дадзенага ўраўнення з'яўляюцца лікі -8 і 0 . Значыць, абсягам вызначэння дробу $\frac{6y-1}{y(y+8)}$ з'яўляецца мноства ўсіх рэчаісных лікаў, акрамя лікаў -8 і 0 , г. зн. $y \in (-\infty; -8) \cup (-8; 0) \cup (0; +\infty)$.

в) Паколькі выраз a^2+9 з'яўляецца дадатным лікам пры любых значэннях зменнай, то няма такіх значэнняў зменнай, пры якіх назоўнік дробу $\frac{7a-4}{a^2+9}$ быў бы роўны нулю. Значыць, рацыянальны дроб мае сэнс пры любых значэннях зменнай, г. зн. абсягам вызначэння дробу з'яўляецца мноства ўсіх рэчаісных лікаў, $a \in \mathbf{R}$.

 Рацыянальныя выразы	
<p>1. Якія з наступных выказаў:</p> <p>а) $6,7z + \frac{2}{3}xy$;</p> <p>б) $2\sqrt{xy}$;</p> <p>в) $\frac{x+y}{x-6}$;</p> <p>г) $4 + \frac{1}{30}x^2y$;</p> <p>д) $\sqrt{2x}$ — з'яўляюцца рацыянальнымі?</p>	<p>Выразы а), в), г) і д) з'яўляюцца рацыянальнымі, паколькі складаюцца з лікаў, зменных і змяшчаюць дзеянні складання, аднімання, множання і дзялення.</p> <p>Выраз б) не з'яўляецца рацыянальным, паколькі змяшчае дзеянне здабывання караня з выразу са зменнымі.</p>
<p>2. Якія з наступных выказаў:</p> <p>а) $0,2x + \frac{x}{3}$; б) $\frac{2x^2 - y^4}{x}$;</p> <p>в) $\frac{x-5y}{2x+y}$; г) $\frac{4-y}{3}$;</p> <p>д) $\frac{y+5}{4x-6}$ — з'яўляюцца дробавымі рацыянальнымі?</p>	<p>Выразы б), в), д) з'яўляюцца дробавымі рацыянальнымі, паколькі складаюцца з лікаў, зменных, натуральных ступеней зменных з дапамогай дзеянняў складання, аднімання, множання і змяшчаюць дзеянне дзялення на рацыянальны выраз са зменнымі.</p>
<p>3. Якія з наступных выказаў:</p> <p>а) $\frac{14c}{15}$; б) $\frac{2x}{x^4+2}$;</p> <p>в) $\frac{6}{p-5}$; г) $\frac{m}{6m^2+3}$;</p> <p>д) $\frac{8}{9c}$ — з'яўляюцца рацыянальнымі дробамі?</p>	<p>Выразы а) — д) з'яўляюцца рацыянальнымі дробамі, паколькі кожны з іх уяўляе сабой дроб, лічнік і назоўнік якога з'яўляюцца мнагачленамі.</p>
<p>4. Знайдзіце значэнне выразу:</p> <p>а) $\frac{x+3}{x-3}$ пры $x=0$;</p> <p>б) $a + \frac{8}{a-1}$ пры $a = \frac{1}{2}$;</p> <p>в) $\frac{2m-n}{3m+2n}$ пры $m=4, n=-5$.</p>	<p>а) Падставім $x=0$ у выраз $\frac{x+3}{x-3}$ і атрымаем: $\frac{x+3}{x-3} = \frac{0+3}{0-3} = -1$.</p> <p>б) Пры $a = \frac{1}{2}$ маем:</p> $a + \frac{8}{a-1} = \frac{1}{2} + \frac{8}{\frac{1}{2}-1} = \frac{1}{2} + 8 \cdot \left(-\frac{1}{2}\right) = \frac{1}{2} - 16 = -15,5.$ <p>в) Калі $m=4, n=-5$, то $\frac{2m-n}{3m+2n} = \frac{2 \cdot 4 - (-5)}{3 \cdot 4 + 2 \cdot (-5)} = \frac{8+5}{12-10} = \frac{13}{2} = 6,5$.</p>

Абсяг вызначэння рацыянальнага выразу	
<p>5. Знайдзіце абсяг вызначэння рацыянальнага дроби:</p> <p>а) $\frac{x+5}{6-2x}$;</p> <p>б) $\frac{2x-7}{x(x+2)}$;</p> <p>в) $\frac{x+15}{x^2-16}$.</p>	<p>а) Знайдзем, пры якім значэнні зменнай назоўнік дроби ператвараецца ў нуль. Для гэтага рэшым ураўненне $6-2x=0$; $x=3$. Абсягам вызначэння дадзенага дроби з'яўляецца мноства ўсіх рэчаісных лікаў, акрамя ліку 3, г. зн. $x \in (-\infty; 3) \cup (3; +\infty)$;</p> <p>б) $x(x+2) \neq 0$; $x \neq 0$; $x \neq -2$. Абсягам вызначэння дадзенага дроби з'яўляецца мноства ўсіх рэчаісных лікаў, акрамя лікаў -2 і 0, г. зн. $x \in (-\infty; -2) \cup (-2; 0) \cup (0; +\infty)$;</p> <p>в) $x^2-16 \neq 0$; $(x-4)(x+4) \neq 0$; $x \neq 4$, $x \neq -4$. Абсягам вызначэння дадзенага дроби з'яўляецца мноства ўсіх рэчаісных лікаў, акрамя лікаў -4 і 4. Значыць, $x \in (-\infty; -4) \cup (-4; 4) \cup (4; +\infty)$.</p>
<p>6. Знайдзіце абсяг вызначэння рацыянальнага выразу:</p> <p>а) x^3-4x^2+2;</p> <p>б) $\frac{5}{x-1} + \frac{x+6}{x+3}$.</p>	<p>а) Выраз x^3-4x^2+2 з'яўляецца цэлым рацыянальным, яго абсягам вызначэння з'яўляецца мноства ўсіх рэчаісных лікаў, г. зн. $x \in \mathbf{R}$.</p> <p>б) Назоўнік першага дроби ператвараецца ў нуль пры $x=1$, а назоўнік другога дроби роўны нулю пры $x=-3$. Значыць, абсягам вызначэння дадзенага выразу з'яўляецца мноства ўсіх рэчаісных лікаў, акрамя лікаў 1 і -3. Такім чынам, $x \in (-\infty; -3) \cup (-3; 1) \cup (1; +\infty)$.</p>

1. Ці праўда, што цэлы рацыянальны выраз не змяшчае дзеяння дзялення?
2. У якім абсягу на рысунку 1 знаходзяцца мнагачлены?

1.4. З выказаў $\frac{5x}{7y^2}$; $\frac{2a^3}{5} - \frac{b}{4}$; $12 + \frac{m}{n}$; $\frac{2}{9x-7}$; $\frac{y-3}{y+3}$; $2,4a^5b^6$;
 $5\sqrt{ab}$; $\frac{c^4+2c+3}{c}$; $\frac{x^2-xy}{6}$; $\frac{5}{7}$ выберыце: а) цэлыя рацыянальныя выразы; б) дробавыя рацыянальныя выразы; в) рацыянальныя дроби.

1.5. Прывядзіце прыклад рацыянальнага дробу, які з'яўляецца:

- а) цэлым рацыянальным выразам;
 б) дробавым рацыянальным выразам.

1.6. Знайдзіце значэнне рацыянальнага дробу $\frac{m^2 + 5m}{2m - 1}$ пры:

- а) $m = -2$;   б) $m = 0$.

1.7. Чаму роўна значэнне рацыянальнага дробу $\frac{4a - b}{2a + 5b}$, калі:

- а) $a = -3, b = 1$;   б) $a = 0,1, b = -0,3$?

1.8. Вызначце, рацыянальным ці ірацыянальным лікам з'яўляецца значэнне выразу:

а) $b - \frac{3b - 1}{b^2 + 1}$, калі $b = 7$;

б) $\frac{x^3 - 2x}{\sqrt{3}} - \frac{\sqrt{3}}{x}$, калі $x = \sqrt{3}$;

в) $\frac{x + 5}{y} - \frac{y - 1}{x - 3}$, калі $x = -2,5, y = 10$;

г) $\frac{a - b}{a + b} - \frac{a + b}{a - b}$, калі $a = \sqrt{10}, b = \sqrt{7}$.

1.9. Прывядзіце прыклад значэнняў зменных a і b , пры якіх значэнне рацыянальнага дробу $\frac{a + 1}{b}$ з'яўляецца:

- а) цэлым лікам;   б) дробавым лікам;
 в) адмоўным лікам;   г) ірацыянальным лікам.

1.10. Знайдзіце значэнне функцыі $y = \frac{x^2 - x}{x - 3}$ пры значэнні аргумента, роўным:

- а) 1;   б) $2\frac{1}{3}$;   в) 1,5;   г) $\sqrt{2} + 3$.

Выберыце сярод гэтых значэнняў: 1) цэлыя; 2) рацыянальныя; 3) ірацыянальныя.

1.11. Знайдзіце абсяг вызначэння рацыянальнага дробу:

а) $\frac{x - 1}{x - 4}$;   б) $\frac{3c + 5}{1 - 5c}$;   в) $\frac{8m - 5}{m}$;   г) $\frac{8}{x(x + 2)}$;

д) $\frac{12a + 7}{a^2 - 8a}$;   е) $\frac{8b - 1}{(b - 3)(b + 2)}$;   ж) $\frac{5y}{y^2 - 9}$;   з) $\frac{3a - 1}{a^2 - 7}$;

і) $\frac{x + 4}{12}$;   к) $\frac{9}{n^2 + 7}$;   л) $\frac{6x}{2x^2 + 1}$;   м) $\frac{12c - 1}{c^2}$.

1.12. Прывядзіце прыклад рацыянальнага дробу, абсягам вызначэння якога з'яўляецца мноства ўсіх рэчаісных лікаў, акрамя: а) ліку 5; б) лікаў -4 і 2 ; в) лікаў 0 і 15 .

1.13. Знайдзіце, пры якіх значэннях зменнай мае сэнс выраз:

а) $x^2 + 8x - 5$;   б) $x + \frac{x-4}{7}$;   в) $\frac{x-6}{x} + \frac{5}{x-2}$;
 г) $\frac{2x-1}{3x+2} - \frac{x-7}{x-4}$;   д) $\frac{5}{x^2+3x} + \frac{8}{x-1}$;   е) $\frac{9}{x^2-25} + \frac{7}{x^2+16}$.

1.14. Знайдзіце абсяг вызначэння выразу:

а) $\frac{3x-1}{x+2}$;   б) $\frac{x-4}{x} + \frac{9x+1}{2x-3}$;   в) $\frac{3}{8x^2+x}$;
 г) $\frac{x+4}{x^2-6x+9}$;   д) $\frac{x}{x^2-1} + \frac{x}{9}$;   е) $\frac{7}{x^2-5} + \frac{3}{x^2}$.

1.15*. Вядома, што $3a - 12b = 1$. Знайдзіце, калі гэта магчыма, значэнне выразу:

а) $a - 4b$;   б) $\frac{5}{6a-24b}$;   в) $\frac{8b-2a}{7}$;   г) $\frac{3}{a^2-8ab+16b^2}$.

1.16*. Высветліце, ці мае сэнс выраз $\frac{x}{4-\frac{4}{x}}$ пры:

а) $x = 0$;   б) $x = 1$;   в) $x = -1$;   г) $x = 0,5$.

Калі мае, то знайдзіце значэнне выразу пры гэтых значэннях зменных.

1.17*. Знайдзіце абсяг вызначэння выразу:

а) $\frac{x}{1-\frac{5}{x}}$;   б) $\frac{x}{x-\frac{9}{x}}$.

1.18. З выказаў $12x^2 - xy$; $\frac{a+2}{a-2}$; $48n - \frac{m}{n}$; $\frac{8x+2}{3x-4}$; $\frac{y^2-18}{6}$; $7\sqrt{mn}$; $8m^2n$; $\frac{b^3-5b+4}{3b}$; $\frac{1}{9}$ выпішыце ўсе:

- а) цэлыя рацыянальныя выразы;
 б) рацыянальныя дробы.

1.19. Вызначце, чаму роўна значэнне дробу $\frac{x^2-5x}{x-1}$, калі:

а) $x = -3$;   б) $x = 0$.

1.20. Знайдзіце значэнне выразу $\frac{3m+n}{m-3n}$ пры:

а) $m = 2$, $n = -5$;   б) $m = -0,5$, $n = -0,4$.

1.21. Знайдзіце значэнне выразу:

а) $\frac{5a-3}{4a+1} - 3a$, калі $a = 0,25$;   б) $\frac{2\sqrt{5}}{b} - 3b^2$, калі $b = \sqrt{5}$.

1.22. Вызначце, якія са значэнняў функцыі $y = \frac{2x-1}{x^2+5}$ пры значэнні аргумента, роўным: а) -2 ; б) $0,5$; в) $\sqrt{3}$, — з'яўляюцца цэлымі; рацыянальнымі; ірацыянальнымі лікамі.

1.23. Знайдзіце абсяг вызначэння рацыянальнага дробу:

а) $\frac{a+4}{a-6}$;   б) $\frac{9x-5}{2x+1}$;   в) $\frac{7n+4}{n}$;   г) $\frac{12y-1}{y(y-3)}$;

д) $\frac{9}{c^2-8c}$;   е) $\frac{x+3}{(x-5)(x+1)}$;   ж) $\frac{9d}{d^2-16}$;   з) $\frac{15c+2}{c^2-5}$;

і) $\frac{a^2-9}{8}$;   к) $\frac{x-6}{x^2+5}$;   л) $\frac{8m}{3m^2+2}$;   м) $\frac{3x-5}{x^2}$.

1.24. Знайдзіце, пры якіх значэннях зменнай мае сэнс выраз:

а) $x^2 - 9x + 1$;   б) $3x - \frac{8x+1}{5}$;   в) $\frac{x+7}{x-5} - \frac{2}{x}$;

г) $\frac{x+4}{5x-1} + \frac{6x}{x+2}$;   д) $\frac{12}{x^2-8x} + \frac{5}{x+6}$;   е) $\frac{7}{x^2-36} - \frac{8}{x^2+49}$.

1.25*. Знайдзіце, калі гэта магчыма, значэнне выразу $\frac{x}{x - \frac{16}{x}}$ пры:

а) $x = 0$;   б) $x = 1$;   в) $x = 4$;   г) $x = -4$.

1.26. Сярод дробаў $\frac{5}{45}$; $\frac{3}{17}$; $\frac{2}{21}$; $\frac{7}{91}$; $\frac{6}{48}$ выберыце ўсе нескарачальныя дробы.

1.27. Пазбаўцеся ад ірацыянальнасці ў назоўніку дробу:

а) $\frac{8}{\sqrt{2}}$;   б) $\frac{12}{\sqrt{5}-1}$.

1.28. Раскладзіце на множнікі квадратны трохчлен:

а) $x^2 - 4x + 3$;   б) $2x^2 + 5x + 3$.

1.29. У першы дзень у краме прадалі 60 % тавару, што паступіў, а ў другі — 30 % астачы. Знайдзіце, колькі працэнтаў тавару, што паступіў, засталася непрададзеным.